

ՀԱՆԴԻՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԱՇԽԱՏԱՆԿԱՆ ԿԱՄ ՆՈՐ ԼԵԶՈՒ

Թէպէտ և այլ և այլ դարերէ 'ի վեր է հայերէն աշխարհիկ սեպուած լեզուին սովորական կիրառութիւնը ազդերնուս մէջ, բայց վրան եղած ուսումնական տեսութիւնք և քննութիւնք՝ միայն վերջի քանի մը տասը տարինեւրու հետազոտութեանց արդիւնք են :

Ասոր ալ պատճառը յայտնի է :

Դեռ մեզմէ քիչ յառաջ կը կարծուէր թէ աշխարհիկ լեզուն՝ միայն խօսելու համար է. գրելու և կարգալու յատուկ է գրաբարը : Բայց երբ այս կարծեաց դէմ սկսաւ մաքառիլ ժամանակը, և կրթութիւնն և ուսումը ժողովրդական ընելու գովելի ջանք մը՝ աշխարհիկ լեզուով յօրինուած այլ և այլ գրքեր եւ ինքուց, բնական հետեանք մըն էր նոյն բարբառոյն կազմակերպութիւնն ընելու, և անոր կատարելագործութեան վրայ աշխատելը :

Այլ և այլ կերպարանքի տակ քննութեան առնուած է աշխարհիկ լեզուի խնդիրը :

Նախ՝ թէ արդեօք մեր աշխարհիկ լեզուն՝ մասնաւոր ու յատուկ բարբառ մըն է, որ եթէ չունի իր որոշ պատմութիւնք՝ հարկ է որ ունեցած ըլլայ իր սկիզբն ու ծագումը, անկախ ամենեին գրաբարէն : Չէ նէ

Գրաբարի աղաւաղութեան ու ժողովրդական ըլլալուն արդիւնք լեզումընէ, երկու կարծիքն ալ ունեցած են իւրենց կուսակիցքն ու հետեողները :

Ոմանք կը համարին թէ յատուկ աշխարհիկ լեզու մը ունեցած չենք. այլ մեր միակ լեզուն՝ նախնեաց գրած ու նաեւ խօսած՝ գրաբարն է. իսկ աշխարհիկը անոր անկերպարան ծնունդն է, մտաւորական խաւարի տգիտութեան ու քաղաքական գերութեան արդիւնք մը և հետեանք :

Իսկ այլք թէ ուրիշ էին մեր նախնեաց քով գրաւոր և խօսուած լեզուներն, իրարմէ ամենեւին անկախ. և ժամանակը՝ ինչպէս գրաբարին, ասանկ ալ աշխարհիկ լեզուններնուս վրայ ունեցած է իր ազդեցութիւնը :

Առջի կարծիքն ունեցողներուն բնական փափաքն ու բերումը կ'ըլլայ՝ աշխարհիկ լեզունիս մաքրել, կարգի ու կանոնի վրայ առնուլ : Այդ մաքրութեամբ ու կանոնաւորութեամբ կը հասկընան՝ ետեւ ըլլալ որ օր օրուան վրայ խօսուած լեզուին կազմութիւնն ու կանոններն գրաբարի մօտենալով, վերջապէս երթայ միանայ անոր հետ :

Իսկ երկրորդ կարծեաց հետեողք՝ որովհետեւ նախնեաց քով իրարմէ տարբեր լեզուներ կ'ենթադրեն, գրուած և խօսուած, ուստի և կը ջանան որ ինչպէս հին լեզուն, ասանկ ալ նորն ունենայ իր յատկութիւններն, մասնաւոր կազմակերպութիւնն և կանոնաւոր յաւաքաւորութիւնը :

Այս երկու հակառակ գրութիւններն՝ կարելի կ'ըլլայ միարանել, ենթադրելով թէ,

Հայոց մէջ հնութենէ մինչև առ մեզ հասած սակաւթիւ յիշատակարանաց քննութեամբն ալ, անտարակուսելի կ'երևնայ թէ հին ատենէն ի վեր ուրիշ էին իրարմէ զբաւոր ու խօսուած լեզուներ. և թէ հաւանականաբար՝ այս վերջիններն աւելի էին թուով:

Առի ժամանակներն խօսուած լեզուներն, թէպէտ և ոչ երբեք այն զբաւոր լեզուն՝ ինչ որ բանասիրութիւնը կը հասկընայ այդ բառին բուն նշանակութեամբը, շատ աւելի յստակ և մաքուր էին, անխառն օտար ազդեցութիւններէ: Վասն զի

Ազգին այլ և այլ դարական տառապանքը՝ ինչպէս զգրաւոր, ասանկ ալ աշխարհիկ բարբառը տառապանաց ու խանգարմանց ենթակայ ըրին:

Որչափ աւելի յաճախեցին անոնք, այնչափ աւելի և հետզհետէ խառնակ աղաւաղութեան կերպարանք մը առին խօսուած լեզուներն:

Այս բոլոր ոմանց՝ յայտնի, և ըստ այլոց՝ ենթադրուած կարծիքն կէտ դնելով մեր համառօտ աստութեանցը, քըննենք նախ. թէ,

* *

Ունի արդեօք մեր աշխարհիկ լեզուն իր պատմութիւնը:

Այսպիսի էական կէտի մը վրայ՝ կամ բոլորովին կը լռէ, և կամ քիչ կը խօսի մեր բանասիրութիւնը: Այդ լռութեան դարմանն փնտռելու համար՝ պէտք է մեր հին պատմութեանէն ալ առաջ անցնիլ, ու մեր քով պակսածը՝ մեզի զրացի ու մերձաւոր ազգաց մէջ որոնել:

Լեզուաբանական ուսմունք և հետազոտութիւնք՝ առաւելապէս մեր դարուն կը վերաբերին: Գիտութիւնք՝ անցելոյն դիւրին ժառանգութեամբը զոհ չըլլալով, ետեւ եղած են կրկին քննել հին մատեններն, յիշատակարաններն. հեռաւոր ժամանակաց մինչև առ մեզ

հասուցած անտաշ քարինքն անգամ, ու յարատեւ ջանիւք շատ անգամ կը յաջողին անոնց հետ խօսիլ, ու պատասխանն ընդունել:

Այդպիսի երկար ու անխոնջ ուսմանց արդիւնք են՝ արեւելեան մեզի դրացի ազգայ լեզուաց վրայ եղած քննութիւնք: Այն հետազոտութեանց հետեանք եղած է՝ բոլոր երանեան լեզուաց իրեք ժամանակ որոշել. հին, միջին և նոր լեզու: Անոնց կարգը սեպելով նաև զհայկականն, հետեաբար այդ լեզուին ալ կու տան երեք այլ և այլ ժամանակ. և կը կոչեն զհին հայերէնն՝ Հայկեան, զմիջինն՝ Գրաբար, և զնորն՝ Աշխարհաբար:

Բանասիրաց այս ենթադրութիւնն ուղեւով ընդունիլ, կը մնայ քննել թէ որն էր մեր մէջ այդ հին կամ Հայկեան լեզուն կոչուածը:

Որչափ ալ արդի քննադատութիւնն և ուսմունք յանձն չառնուն շնորհել մեր պատմութեան այն հնութիւնը զոր ի համազգի հին պատմագրաց զրաւոր աւանդութիւններէն սիրով ընդունած է մեր հայրենասիրութիւնը, սակայն միշտ պատմական ու անհակառակելի ճշմարտութիւն մը կը մնայ իւր բազմադարեան հնութիւնը՝ նաև յառաջ քան զյիշատակարանս զպրութեան մերոյ:

Ազգին հետ՝ անհրաժեշտ հարկ է ենթադրել նաև իրեն յատուկ խօսուած լեզու մը. և որովհետև տոհմը՝ ազգէն յառաջ կը ձևանան, ու անոնց միութիւնը կը կազմէ զազգ, ուստի տոհմային՝ ըսենք նաև տնային լեզուն՝ պէտք է որ յառաջ ձևանայ քան զզրաւոր լեզուն:

Ոմանք կարծած են, ըսինք, թէ հիմակուան Հայաստանի գաւառալեզուք՝ աղաւաղութիւնք են զրաւոր լեզուի: Սակայն հին յիշատակարանք, թէպէտ և սակաւաւորք թուով, հակառակ հաւատարմութիւն մը կը թուին տալ. որով արդի գաւառական լեզուք՝ հին գաւառալեզուաց սերունդք կ'ըլլան:

Ան նկատմամբ պատմական մէկ քանի հաւաստիքն չյիշատակած, լսենք

երգիկացւոյն՝ որ իր քերականական հմտութեամբն մեր ամէն մեծարանացն և հաւատարմութեան արժանաւոր է : ինք՝ իր գրողը մէջ այլ և այլ հին գաւառական բարբառներու գոյութեան վկայութիւնը կու տայ . զորոնք և մասնաւոր անուններով կը կոչէ եղբերական, կործային, Տայեցի, Խուլթայեցի, Զորորդ հայեցի, Սպերացի, Միւնի, Արցախային, Միջերկրեայ և Ռատնիկ :

Այս գաւառաւիճողք՝ իրենց խօսուած երկրէն ու Ժողովրդենէն առած են իրենց անունները . միայն վերջինը՝ երկրային կամ գաւառային նշանակութիւն մը չունենալէն զատ՝ ազնուականութեան դրոշմն ալ կը կրէ . ուսումնիկ կամ արքունական կոչուելովը ¹ :

Հայաստանի ՚ի հնուց բազմալեզու ըլլալն՝ խնդիր չէ, ըսած է ազգային բազմազէտ բանասէր մը : Իր բազմութիւ գաւառական բարբառներէն մէկն, և թերևս այն՝ որ անկի կերպով մը պահած էր իր մէջը մայր լեզուին յատկութիւններն, քրմաց ձեռքով, արքունեաց մէջ և նախարարաց քով գործածուելով, ու քաղաքականութեան մէջ աճելով, գրաւոր լեզու դարձեր է . և գրութեամբ կոկուներ ու հաստատուեր է ճոխ ձևերով ու ընտիր դարձուածնէրով . և որ նոյն գաւառին բնակիչներէն պահանջէր է որ զայն բանեցընելու և

հասկընալու համար՝ ետէ ըլլան սորվի :

Այս լեզուն է՝ ըստ ոմանց, նախնեաց լեզուով Ռատնիկ կոչուածը . և որ երբեմն՝ Արարատեան անունն ալ կրած է : Սուրբն Մեսրոպը՝ հայերէն գրող գիւտին հեղինակն ու ազգային դպրութեանց գլխաւոր յառաջացուցիչը, եկեղեցական վիճակ չմտած՝ վաւարապահոյ արքունեաց ատենադպիրն էր . և ամենէն աւելի իրեն ընտանի և ծանօթ, ըսնիք նաև՝ սիրելի էր այն լեզուն՝ որով ոչ միայն հայ արքունիքը կը վարուէին, այլ նաև հոնտեղէն ելած ամէն դիւանական արձանագրութիւնք, և որոց շատին գրիչ էր նա ինքն Մեսրոպը :

Աստղերուն մէջ բացատրուած կարծեաց կը համաձայնի հանրածանօթ ազգային հմուտ բանասէր մը ¹ :

« Երկրորդ ու երրորդ դարերու մէջ, կ'ըսէ, Հայաստանի զանազան գաւառական լեզուներէն մէկը՝ գերիշխանութիւն մը ստացաւ միւսներու վրայ, ու իսկոյն պայտօնական ու դասական (classique) լեզու եղաւ : Արարատեան նահանգի այս արքունի լեզուն՝ Ռատնիկ կը կոչուէր, ինչպէս Պարսկաստանի արքունի լեզուն ալ Տէրի : Երբ Հայերն ընդունեցան քրիստոնէութիւնը չորրորդ դարու մէջ, ու ՚ի հինգերորդ դին՝ անոնց ազգային սքոբան յօրինուեցաւ, արքունի լեզուն եղաւ միակ գրական լեզու և գիտական բարբառ : Աստուածային թարգմանութիւնն ընդհանրացուց անոր գործածութիւնը : Հռչակաւոր գրագիտաց երկասիրութիւնը ճախացուցին զայն իսկոյն, և կատարելագործուեցաւ ասորի՝ և մանաւանդ յոյն գրականութեան ազդեցութեամբ » :

Բայց թէ արդեօք նոյն իսկ ազգին աշխուճացոյն և ընտիր մասին սովորական լեզուն կրնար հասած ըլլալ այն ընտրութեան, որով կը ներկայանայ մեզի Սահակաց ու Մեսրոպայաց ու իրենց

1 « Հայոց նոր լեզուին վրայ խօսող արգի մասնագէրք՝ հնութեան աւանդներն քննելով, նախին ժամանակներէ ՚ի վեր վեց գաւառական բարբառ կ'ենթադրեն, և որոնց անուն կու տան Արարատեան, Կորդուացի, Աղուան, Գուգարացի, Փոքուն Հայաստանի մէջ սովորական եղող բարբառ մը և Պարսկահայոց լեզուն : Այս բարբառներն ընդհանրապէս կը խօսուէին այն գաւառներուն մէջ ուր երեւած էին, և որոնք շատ անգամ անմիջապէս կը մնային ուրիշ բնակչութեամբ մերձաւոր եղող հայազգեաց : Ասանկ էր Կորդուաց գաւառին մէջ խօսուածը . ասանկ ալ Աղուանից կոչուածը, որ բոլորովին յատուկ բարբառ մըն էր այն Ժողովրդէս՝ որ Հայաստանի հիւսիս արեւելեան կողմեր կը բնակէին : Իսկ Արարատեան ամենէն աւելի յերկարակեաց կը համարուի յոմանց, և թէ նոյն լեզուն էր՝ որ չորրորդ դարուն կարգի և կանոնի վրայ աւանդուով, գրական և կանոնաւոր լեզու մը եղաւ » : Léon Vaisse, Encyclopédie moderne. Didot Arménie.

1 Պատկանեան Քերովէս :

առաջին աշակերտաց գրչին տակ, պա-
տասխան կու տայ ուրիշ ազգային բա-
նասէր մը ¹ :

« Անհաստատ է, կ'ըսէ, այն կար-
ծիքն, իբր թէ Հայաստանի մէջ եղած
ըլլայ ժամանակ կամ երկիր մը, ուր
խօսուէր հինգերորդ դարու թարգ-
մանչաց ու անոնց թարգմանած Աս-
տուածաշունչ գրոց լեզուով, կարելի է
որ հինգերորդ դարու Հայերն՝ մեզմէ
հարիւրապատիկ աւելի դիւրութեամբ
կը հասկընային այն լեզուն, բայց եր-
բեք խօսած չեն. անանկ որ ինչպէս հի-
մա, նոյնպէս և ամեն ժամանակ ու ա-
մեն ազգի մէջ՝ հարկ էր սորվիլ գրաւոր
կամ գրականական լեզուն, եթէ եղած
է ժամանակ՝ յորում ամեն Հայերն խօ-
սած ըլլան մէկ լեզուով, թերևս Հայ-
կայ ժամանակն ըլլայ, կամ շատ շատ
իրմէ երկու դար ետքը: Յետոյ ազգը
բազմանալով՝ այլ և այլ գաւառներ զը-
րուեր է. և ինչպէս ուրիշ ազգաց մէջ,
ասանկ ալ առ մեզ, թէ աշխարհագրա-
կան և թէ կենցաղավարական հանգա-
մանք՝ կամաց կամաց փոխած պիտի ըլ-
լան իր մայր լեզուն, ու ժամանակաւ՝
մօտակայ ազգերէն ալ բան սորվելով,
անոր տուած պիտի ըլլայ ամէն ձևեր
ու դարձուածներ, որոնցմով լաւ որո-
շուած պիտի ըլլան գաւառական բար-
բառներն իրարմէ ք :

Այս ամեն անդրադարձութիւններն՝
գրեթէ պատմական ստուգութեան կեր-
պարանք կ'առնուն, երբ մեր հին հագն-
երգուաց կամ Գողթան երգերուն լե-
զուին վրայ քննական ախնարկ մը ձգենք:
Թէպէտ և քանի մը ու ցրիւ յիշատա-
կուած հատակոտորք, հին ժամանակ-
ներէն մինչև առ մեզ հասած, բայց
կրնան օժանդակել, կամ գէթ ազօտ
ըյս մը ձգել նաև մեր հին գաւառական
լեզուաց վրայ :

Տարակոյս չկայ որ այդ երգիչքն՝ կամ
ազտտաց դասուն վերաբերելով, կամ
անոնց քով յաճախ ելեմուտ ունենալ-
նուն պատճառով, սովորականէն աւելի

ու իրենց քերթողական հանճարոյն ար-
ժանաւոր կրթութիւն և ուսումնաւորած
անձինք էին: Իրենցմէ յօրինուած ու
ինչուան առ մեզ հասած երգոց հա-
տուածներն ալ՝ երաշխաւորութիւն են
այս կարծեաց: Բայց իրենց պաշտօնն
ու գործը՝ լոկ արքունեաց մէջ ամփո-
փուած չէր, միայն թագաւորաց ու նախ-
արարներու դասասիրութիւնը և պա-
րապոյ ժամերը զբաղեցընելու. այլ այն
ճոխ բնակութիւններէն դուրս, ալ՝ կը
սիրուէին ու կը փնտռուէին. վասն զի
կերպով մը ժողովրդական ալ էր անոնց
պաշտօնը, ընկերելով իրենց քնարան՝
անոնց ուրախութեանն և ցաւոց: Եթէ
նոր սերունդէն՝ հին նախնեաց արժա-
նաւոր ժառանգներ երկցընելու ջանքով
ու դիտմամբ կը կրկնուէին անոնց յօր-
նած երգերն ու սիրալիւր ընդունելու
թեան կը հանդիպէին, ապա ժողովրդ-
դեան իմանալի լեզուով մը հիւստած
տաղեր պէտք էին ըլլալ: Այո, ճարտար
մաքերէ ու ձեռքով, գրչի ու քերոցի
տակ յղկուած արձաններ, այլ անոնց
նիւթ մատակարարող անկերպարան
քարինքը՝ ժողովրդեան գիտցած ու
ճանչցած քարահատներէն պէտք էր որ
առնուած ըլլային: Ժողովուրդը չէր
կրնար, — հարկ ալ չկար, — խօսել
այդ լեզուն. այլ կը հասկընար ու կ'ի-
մանար անոր ամէն քաղցրութիւնը.
վասն զի ինչպէս նիւթը իրեն ծանօթ
պատմութիւններէ առնուած, ասանկ
ալ լեզուն հարկ էր որ ընտանի ըլլար:

* *

Այս խորհրդածութեանց հետեանք
կ'ըլլայ թողուլ առ վայր մի գրաւորը,
— ուստանիկ և կամ ուրիշ որ և իցէ անուն
ուզենանք տալ անոր, և որուն համար
ըսինք թէ այնուաց և արքունի բար-
բառ ըլլալովը գրաւորականի պատուոյն
բարձրացաւ, — և անկէ առաջ եղող
լեզուի մը կամ լեզուներու հետքը փըն-
տուել մեր հին մատենագրութեան մէջ.
որպէս զի յաջողիք ապացուցանել թէ
գաւառական ըսուած բարբառներն՝ ժո-

¹ Հալիւերդեան

դովորականը էին, և անոնց գոյութիւնը յառաջ էր քան մեզի ծանօթ գրաւոր լեզուն :

Գրաւոր ու գաւառական լեզուաց մէջ եկած տարբերութիւնը յայտնի է : Թէ քերականական կազմութիւն և թէ բառք՝ յաճախ այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք կը կրեն այս վերջիններուն մէջ . վասն զի բերնէ բերան, քաղաքէ քաղաք ու գաւառէ գաւառ անցնող խօսքն չի կրնար այժմ անարատութիւնը պահել՝ զոր գիրը, և գրով հաստատութիւն առած կանոնը կու տայ անոնց :

Ինչպէս ամեն ազգաց, ասանկ ալ մեր գաւառալեզուաց համար անդիմադարձ ճշմարտութիւն մըն է այս :

Ուզած են ոմանք ենթադրել՝ եթէ այդ կերպարանափոխութիւնք ժամանակի արդիւնք են, որով գրաւոր լեզուն կրնայ հեռանալ իր սկզբնական պարզութենէն ու յատակութենէն : Բայց երբ մեր գրաւորական մատենագրութենէն ալ առաջ հանդիպինք՝ աշխարհիկ բառերու և առմանց գոյութեան, օտար ամենեւին 'ի գրաբարէ, և ինչուան առ մեզ հասած գիրքերնուն մէջ, և կամ 'նոյն իսկ ամենընտիր լեզուով շարադրուած գրոց մէջ ցանուած, խէպէտ և զգուշաւոր ձեռքերով և որչափ ետմէր այնուհետեւ տարակուսելու տեղի չի մնար :

Հոս ալ օրինակը ազգողագոյն է քան զբան : Միայն մէկ քանին մէջ բերենք, մեզմէ յառաջ այս նիւթիս վրայ գրողներու ընտիր ու բազմահմուտ երկատիրութիւններէն քաղելով :

Ինչուան առ մեզ հասած ու խօսուած հայ գաւառական լեզուներուն յատուկ, ու հաստատարապէս թէ յանուսից և թէ յառաւմասիրաց գործածուած առէն, շատ սևգամ, աշնիի, ու հարստացուն բառերը՝ ընտիր գրաբարի կազմակերպութենէն խիստ հեռու կը մնան : Բայց երբ կը հանդիպինք անոնց և նմաններու՝ չորրորդ գարու մատենագրի մը երկատիրութեան մէջ, (ֆ. Բիւզանդայ), կը բռնադատինք խոստովանիլ թէ աշխարհիկ կամ գաւառական կոչուած լե-

զուններուն 'սկզբնաւորութիւնը' ոմանց ենթադրածին չափ նոր պէտք չէ սեպուի, և թէ աւելի հաւանականութիւն կ'աւանուոյրց կարծիքը՝ որ գրական լեզուէն առաջ կը դնեն անոնց ծագումը :

Հետագայ օրինակները չորրորդ գարու կը պատկանին . Զամէկ մնացեալնն, Ու 'ի պատիւ գլխոյ : Շատ սևգամ ըմբռնեալ է զիս : Աւելի զօրքն պատիւ : Ի տեղաց իշխանութեան իւրեանց : Ի վրանք մի : Ընդր զերկիրն վանեղով : Լիցան դանձիք բազմք... և հարստացան : Ի ձեռք քոյ : — Ի մարդոյ խօսելոյ : Թէ կամիք և թէ ոչ կամիք, քայց թէ մտանեմ : Եկ աշխարհմ գրեզ, Որ 'ի տեղովն շինա՛ք քաղաք : Բարի եկիք : Այնպէս արարից քեզ որ ասես շատ է :

Ո՛ր մտադիր բանասէր յայտնի չի տեսներ այս տողերուն մէջ՝ մեր աշխարհիկ լեզուն, ոճերովն, առմունքովը և քերականական դասաւորութեամբ :

Բայց խօսքերնիս շատ աւելի ոյժ կ'աւանու՛ երբ նոյն իսկ գրականութեան ու կեդարէն՝ ռամկարանութեանց այլ և այլ օրինակներ մէջ բերենք : Նախ բառերու մէջ : Ասանկ . շուք (սառուեր) . իրիկուն (երեկոյ) . ճուռ (թիւր) . տաք (ջերմ) . յոգնիլ (վատակիլ) . ուշաւոր (զօրաւոր) . կարդացմունք (ընթերցում) . հրամայ (հրամայել) . կողմակալ (կուսակալ) . խնչացի, իմաստուն :

Ռամկարանութիւնք քերականական կարգի մէջ, երբ կը գրեն . Յորմանէ — 'ի վերայ քարձկնէրոյդ . — Թէ քեզ պէտք է . — մատաւք մի չկամիք շարժել . — քանի անգամ . — կախեցին 'ի վերայ փայտի . — վասն ինձ . գիշերքն որ եղև նա 'ի մէջ մեռելոց . — քրտացուք . — ելք կալք զանցս լեռնային կողման . — եկ երթամք շրջիմք 'ի դաշտ . — մի անգամ մտանեմ տեսանեմ, և եւ լանեմ գնամ աստի . և ասեն՝ երդոռիք մեզ որ ելանես :

Ռամկարանութիւնք համաձայնական կարգի մէջ . Մեք զմեր թագաւորն՝ որով երեսօք տեսանեմք . — Միթէ չան զլուխ եմ . — Իմ երկու աչքս խաւարե-

ցան յայս տեղումն : — Ձեր ուխտաւորք ընդէր են մահատք : Զօրք բազում գայ : — Միմեանց առաքեցին : — Միք որ այն ամենայն վասն մեր եղև : — Մերութանն և այն անգամ փախչէր :

Այս յիշատակուած օրինակներուն մէջ եզնիկն անգամ, ամենէն աւելի յատակ սեպուած գրիչներէն մէկն, իր մասն ունի : Եւ որովհետև այս՝ հայերէն հին մատենագրութեան պատկառելի անունը և իր դարը յիշատակեցինք, առաջ անցնինք քիչ մ'ալ, իր ուսուցչաց դարն ու ժամանակը մէջ բերելով : Հոն ալ զիմացնիս պիտի ելլեն գաւառական լեզուաց յիշատակութիւնք :

* *

Պատմութիւննիս՝ չորրորդ դարու մէջ կատարուած ազգային նշանաւոր ու հանրածանօթ գէպքի մը յիշատակութիւնը կ'ընէ :

Ժողովրդեան անթիւ բազմութիւն մը յազատաց և յանազատից, ու անոնց զլուխը զօրաւոր թագաւոր մը, կը խռնարհին կ'իյնան Աստուծոյ պատգամաւորի մը առջև, փրկութեան խօսքը լսելու :

Այն հրաշանշան առթիւ զուրցուած ու սրբոյ Լուսաւորչի բնծայուած ճառերն, որոնք թէ Ազաթանգեղոսյ գրոց կարեւոր մէկ մասը կը կազմեն, և թէ մասնաւոր գրքով մը իր անունը կը կրեն ու հոգին կը փայլեցընեն, անշուշտ մեր յիշատակած արքունի կամ ազատաց բարբառոյն յատուկ ու սեպակաւ զբոլոյն ունէին. և ժամանակ անցնելէն ետքը՝ ալ աւելի բարձրացան՝ գրաւոր կերպարանքի տակ մտնելով : Մուրքն Գրիգոր իր քարոզութեան ձայնը ամենուն հաւասարապէս լսելի ընելու՝ գեղեցիկ ու աստուածահրաւէր առաքելութեան պարտականութիւնն ունէր. թէ աղաթք և թէ ոչ նոյնպիսիք՝ փափաքող ու կարօտ էին այն խօսքերուն. իրմով ճաշցուած Աստուծոյն հրամանաց և պատուիրանաց ծանօթութեանն :

Այս ընդհանուր պէտքը՝ նիւթոյն ու զինքը մոիկ ընող բազմութեան արժանաւոր կերպով ու լեզուով կատարեց Գրիգոր : Կրնար, — ինչպէս հարկադրուած ալ էր, — օտար տառերու դիմել՝ իր գրութեանն ապագայ ու դեռ իրեն յատուկ տառեր չունեցող սերունդի մը աւանդելու համար. բայց իր զիմացը եղող ժողովրդեան հետ խօսելու ատենը՝ ռոնապատուած էր ազգին հասկըցած ու իմացած, ու թերեւս խօսակցութեան մէջ ոչ հասարակ եղած, լեզուովը խօսիլ :

* *

Կու գտնէք կը հասնինք մեր դպրութեանց ոսկեդարուն :

Նոյն ժամանակին պատմագրաց խօսքերը՝ յայտնապէս կը նշանակեն բարբառներու տարբերութիւն մը ի հայաստան. և որք այնչափ աւելի կերպարանափոխութիւն կը կրեն, որչափ ազգային կառավարութեան ըսենք նաև ազնուականութեան կեդրոնէն կը հեռանան :

Մարաց կողմերը բնակողներուն համար կ'աւանգէ Կորինն թէ կրթութեան և ուսմանց դժուարընդեք էին իրենց « խեցքեկագոյն և խոշորագոյն » լեզուին համար : Ոչ նուազ անհաճոյ կերպարանաց տակ կը ներկայացընէ նաև Սիւնեաց գաւառին բնակիչքը, « գաղանամիտ, վայրենազոյն և ճիւղաբարոյ » կոչելով զիրենք, և յորոց ոչ ինչ ընդհատ էին (Պարսկահայոց) փայտակարանի և Գուգարաց բնակիչք :

Մուրքն Մեարովայ իր թէ աւետարանական և թէ ուսումնական առաքելութեան նախկին երախայրիքը՝ ասոնց ուղեց նուիրել : Այդպիսի առանձին մտադրութեան մը արժանաւորութիւն չէին կրնար ունենալ միայն կրթութեան անընդելլալնուն համար. ուր պատշաճն ու հարկը կարծես թէ կը պահանջէր թագաւորական ավտոյն մերձաւոր երկրներէն սկսիլ : Հաւանական պատճառը այն կ'երևնայ թէ

որչափ աւելի դիւրին էր բուն աշխարհին (կեդրոնին) լեզուն ընդելայընել, նոյնչափ ալ դժուարին՝ խուժադուժ աւանդներու ընդունելի ընել այնպիսի բարբառ մը, զոր ընդհանուր և ամենուն իմանալի ընելու ջանքի ետեւէ էր սուրբը։ Անոր համար անոնց վրայ սկըսաւ նախ աշխատիլ. և երբ յաջողեցաւ իրեն «պարզախօսս և հռետորաբանս կրթեալս» ընել զանոնք, ձեռք զարկաւ «ի թարգմանել, ՚ի գրել և յուսուցանել»։

Ինչ կը նշանակէ պատմագրին այսպէս մէկէնիմէլ՝ կրթելու վախճանին հասնիր նշանակելէն ետքը, թարգմանութեան պարապիր մէջ բերելը։ Անշուշտ անոր համար, վասն զի կ'ենթադրէր և կ'ուզէր ներկայացընել զսուրբն Մեսրոպը՝ որ էական դժուարութեան մը յաղթելէն ետքը, այնուհետև իր նպատակին հասնելու մեծ արգելք մը պիտի չունենար։

* *

Սահակայ ու Մեսրոպայ ու իրենց առաջին աշակերտաց ջանքովն և ուսմամբք՝ գրական լեզուին իր յատուկ գիրքն առնելէն և զարգանալէն ետքը, լեզուի իրական բաժանմունքը կը հաստատուէր. որով գիրք կ'ունենար իր որոշ ու հաստատուն լեզուն, ու նաև քերականական ուղղութիւնը, և կը ձևանար գրաւոր կամ մատենագրական բարբառը։

Այդ գրական լեզուին յատուկ բովարդ, ինչպէս ըսինք, կ'ըլլար ըստ ոմանց՝ ՚ի հնոց արարատեան կամ ոստանիկ կոչուածը։ Բայց հաստատուն և որոշ ձև մը առնելէն ետքն ալ չէր կրնար խափան կամ արգելք ըլլալ ուրիշ գաւառաւորացուց. վասն զի թարգմանչաց ալ գիտած վախճանէն և նպատակէն դուրս Գիրք, եկեղեցական ու արարողական կարևոր գրքեր, և ուրիշ զանազան ընտիր մատենագրութիւններ ազգին մէջ բազմացընելէն ու սփռելէն ետքը, իմանալի ընել զանոնք և օգտակար՝ Հայաստանին համասփիւռ որդւոցը. բայց միտքերնէն ալ չանցնելով՝ զրկել զանոնք իրենց յատուկ և ընտանեկան գաւառաւորութենէն։

Հոն կը նայէր իրենց ջանքը և բազմաթիւ դպրոցաց հաստատութիւնը։ Անոնց մէջ կրթուող մանկութիւնը՝ ընդելական ու դիւրիմաց կը գտնէր իրենց աւանդուած գրական լեզուն. իսկ անոնցմէ դուրս խօսուած գաւառաւոր զուններն որչափ ալ յղկուելով մագրուէին, գրաւորին հետ միանալէն կամ ձուլուելէն շատ հեռու կը մնային. և սովորական օրինակով մը ուղելով բացատրել. կը մնային լեզուներ՝ որոց բունը թէպէտ և մէկ սեպուի, բայց ձիւղերէն և ոստերէն առնուած պատուաստներ են։

Ասով չենք ուզեր ըսել թէ երբէք կամ բոլորովին աշխարհօրէն և կամ անոր մօտ եղող գրաւոր լեզու մը գործածած չըլլան նախնիք։ Նոյն իսկ հինգերորդ դարու մատենագրաց մէջէն՝ ասոր հակառակ վկայութիւն տուողը կը գտնենք իրեն զբուռածքովը։ Թողունք յետագայ գաւառաց մէջ, յորոց ոմանք բոլորովին աշխարհիկ լեզու ալ դործածած են։

Օրինակ մէջ բերենք զՓարպեցի։ Թարգմանչաց դպրոցին մէջ սնած, ու առաջին աշակերտներէն՝ Աղանայ արծրունւոյն քով կրթուած, մեզի ծանօթ երկու գրուածոց հեղինակ է։ Պատմութեանը և թղթի մը առ վահան Մամիկոնեան։ Մտադիր ընթերցողն որչափ ալ զգալի տարբերութիւն նկատէ Փարպեցւոյն այս գրուածոցը և իր ուրիշ աշակերտակցաց, և դարձեալ իր և անոնց վարդապետաց երկասիրութեցը մէջ, նոյն իսկ՝ մի և նոյն անձին գրէն ելած այս երկու գրուածոց ոճոյն մէջ մեծ տարբերութիւն կը գտնէ։ Չենք ուզեր, վասն զի չենք ալ կրնար, ենթադրել թէ մի և նոյն դպրոցի մէջ, և հաւասար գովութեամբ, իր ուսմանց ընթացքը կատարող աշակերտակից մը՝ այնչափ հեռու մնայ անոնցմէ, որ միշտ զեռ այլոց գրուածքը հետեւողութեան

գաղափար ընծայուին, իրեններն ինչուան աշխարհիկ լեզուի մտեհնալու չափ նուաստանան։ Այս զանազանութիւնն պէտք է որ իր պատճառն ունենայ։

Հարկ է մէջ բերել զայն։ —

Այս գրութեանը ներկորդն՝ առ վահան իշխան Մամիկոնեան ուղղուած է. իսկ առաջինն՝ դարձեալ նոյն անձին խնդրանքը, անշուշտ նաև ստիպելով, շարագրուած։ Այս պարագայն միայն բաւական է փարպեցւոյն ոճոյն զանազանութեան պատճառը մեկնելու։ Անգագար զինուց և պատերազմաց պարագայ իշխան մը՝ կ'երևնայ թէ ոչ Սահակայ Բագրատունւոյ և ոչ ալ Դավիթ Մամիկոնեանի կատարեալ հմտութիւնն ունէր հայկական գրաւոր լեզուի. ուստի թէ իր քաջագործութիւններն իրեն յիշեցնելու, և թէ այնպիսի անձի մը գիմաց ինքզինքն արդարացնելու համար բռնադատուած էր փարպեցին այնպիսի լեզու մը ընտրել՝ որ ոչ բոլորովին ժողովրդական ըլլայ, և ոչ ալ ամենին գրական. այլ երկրորդիս վաճառութեան հրաժարիլ՝ առանց առաջնոյն հետ բոլորովին նուաստանալու. և այսպէս ազատաց իրթութիւն ստացող վահանայ զետ խօսիլ։ Այս վախճանաւ երկրորդ գրութեանը, առ նոյն իշխան գրած թղթին մէջ, աւելի կ'ախորժի ռամկաբանել. վասն զի աւելի կ'ուզէր իմանալի ըլլալ իրեն։

Մեզմէ ութսուն տարի առաջ՝ փարպեցւոյն Պատմութեանը առաջին հրատարակողը այս կարծիքն ունէին՝ իր գործածած լեզուին համար. « Սորայս պատմութեան կարգ վճիտ, յորինուած չարպգրութեան քաղցր, և որպէս թուի ի տեղիս տեղիս աշխարհիկ և ընտանի ասացուածք այնր ժամանակի՝ այլ յստակագոյն բերանոց և ազատ արանց »։ Սոյն կարծիք ալ աւելի կը հաւատարմանայ առ վահան Մամիկոնեան գրած թղթին հրատարակութեանէն ետքը, յորում, ինչպէս ըսինք, շատ աւելի առատ ձեռքով սփռուած են աշխարհիկ լեզուի տարիքը։

* *

Վրայ կը հասնի վիցիրորդ դարը։ Արքունական աթոռը տապալած ընկած, նախարարութիւնը իրենց դժն ու ազդեցութիւնը կորուսած, ազգին ալ նուականութիւնը ցիրուցան, աշխարհը ոտնակոխ, — այսչափ ազիտից ու թշուառութեանց առջև՝ ինչպէս ազգին բարոյական ու նիւթական ոյժը, ասանկ ալ բանասիրութիւնը չէր կրնար անտարբեր մնալ։ Գրաբար լեզունիս, ինչպէս քիչ յառաջ առիթ ունեցանք յիշատակել, մէկէն ի մէկ կ'իյնայ. իսկ աշխարհիկը՝ երբ զանիկայ խօսող և գործածող ազնուական մասը կը ստիպուի գերիլ, ու հեռաւոր օտարութեան մէջ տառապիլ, լեզուն կը մնայ հասարակ կարգի մարդկանց ժառանգութիւն. ու կարծես թէ այլ չի կրնալով ազատաց պատմութեան ծածկուիլ, ինչուան աղքատութեան գրգռելի մէջ կը բռնադատուի ամբողջով։

Օրինակ մէջ բերենք զՅովհան Մամիկոնեան (եօթներորդ դարուն կիսուն մէջ)։

Այս անձին ընծայուած պատմական գրութեանը՝ աւելի աշխարհիկ բանասիրութեան կը վերաբերի։ Կրնար անշուշտ լաւագոյն և ընտրեալագոյն մատենագրել Մամիկոնեանն գրաբար լեզուով. բայց նա իր բանասիրական գիտութեան, սեպեմք նաև աղաւաղ ու աղքատ բովը, չէ ուզած պրպտել. այլ նոյն ժամանակին մարդկանցը հետ, և իրենց իմանալի լեզուով խօսիլ։

Կուզենք կարծել թէ մեր այս խօսքը՝ երկագրութեան մը անձուկ և անգոր սահմանէն բոլորովին դուրս կ'ելլէ, եթէ ուզենանք Մամիկոնեանի ժամանակակից ուրիշ անձանց անուանք ալ մէջ բերել. օրինակ իմն, զԿոմիտաս կաթողիկոս, զԱնանիա Շիրակացի, զԵմեղորոս Գոթենաւոր, և այլն։ Հայ լեզուի և մատենագրութեան չափաւոր տեղեկութիւն մըն ալ՝ բաւական պիտի ըլլայ իր ու ասանց ոճոյն մէջ եղած

զգալի տարբերութիւնը ցուցնելու համար : Իսկ երբ Յովհաննու Խմաստասիրի երկասիրութեանց վրայ ուզենանք ակնարկ մը ձգել, ալ ուրիշ ապացուցի կարօտ չենք ըլլար :

Բայց թէ կար այն ատեն ազգին մէջ նաեւ աշխարհիկ լեզուով գրելով սովորութիւնը, կը վկայէ Յովհաննէս կաթողիկոս Պատմաբան : Իր գրողը մէջ Շապհայ Բաղրատունւոյ վրայ խօսելու ատեն անոր շարագրած պատմութեանն ալ խօսքը կ'ընէ . « գործածած լեզուն՝ գրուածքին հմտութեանն ու կարեւորութեան անարժան կը համարի . « Ոչ կարացեալ, կ'ըսէ, ըստ քերթողական հրահանգացն ընձեռել, սակայն ըստ իւրոսմէն ժամանակի գեղջոյն քսնի » :

Արարական արշաւանք 'ի Հայաստան, ու երկար տիրապետութիւն, կ'ունենան իրենց ազգեցութիւնը՝ նոյն երկրին թէ գրաւոր և թէ խօսուած լեզուներու նկատմամբ : Գրաւորին վրայ եղածը՝ յայտնի է նոյն իսկ Խմաստասիրին և Բոթենաւորի գրուածոց մէջ . յորմէ աշխարհիկն ալ չէր կրնար զերծ մնալ : Եւ թէպէտ այն ժամանակաւոր իշխանութիւն մը՝ բայց ժամանակաւ ընդլացած ու հաստատուած զաղափարք՝ դժուարաւ կ'անհետանան :

Բաղրատունեաց ժամանակէն արդէն սկսած է բոլորովին միտում մը յաշխարհիկ : Իրենց ձեռքովը կանգնուած եկեղեցեաց որմունք՝ ինչուան հիմա ալ, իրենց աւերակ ու ամայի տխուր դիրքին մէջ ալ, կը խօսին հետերնիս, և կը խօսին ժամանակին յատուկ, և գրութեան մէջ սովորական սկսած ըլլալ լեզուովը . « Ով 'ի յաթուռէս հանէ, կ'ըսեն, կամ յուզել (ուղել) իշխէ, կայենի ու Յուդայի չափն ալ նզովեալ եղիցի » : Գրաբարէն առնուած լեզուով կը խօսին՝ երբ կը գրուցեն . « աղցաց ուրբաթանոյն » . — « Եւ թէ որ 'ի քահանայիցդ զայդ ժամդ խափանէ և կամ պղերգա և օր անցնէ » ... — « Եթէ որ հակառակ գայ՝ յիմոց և յօտարաց », և այլն : Այսպէս ալ հետեւեալ բառերն, և իրենց բազմութիւն

նմաններն, որ այս դարուս գրուածոց մէջ կը սկսին յաճախել, ու բոլորովին աշխարհիկ են իրենց կազմուածքովն ու բացատրութեամբ . — Աղէկանուն, աղէկահեր, աղէկանձն, աղէկախօս, աղէկագործ, աղէկաբար, աղէկդունչ, աղէկերես, աղէկհաւատ : — Աղուորերես, աղուորգրոյց, աղուորութիւն, և այլն : Այս բոլորովին աշխարհիկ առմանց ու բացատրութեանց հետ՝ այլազգի բառեր ալ կը խառնուին, ինչպէս նաչար, փէիդամպէր, սպիդաք, և այլն :

Նախնեաց գրած ու հասկըցած լեզուն՝ նշանաւոր կերպով աղաւաղելուն ժամանակն են երեքտասներորդ և չորեքտասներորդ դարերը . և այս աղաւաղութիւնը ոչ միայն օտարոտի բառից՝ ազգին լեզուին հետ խառնուելովն է, որ դիւրաւ կրնար մաքրուիլ ու զտուիլ, այլ շարագատութեան և համաձայնութեան փոփոխութիւններով . և անոնցմով է որ լեզուին ոգւոյն վրայ ամենամօծ յեղափոխութիւն մը կ'ըլլայ, և զոր դիւրին չէ դարմանել . վասն զի աւելի դժուարին է զաղափարներու և մտածութեանց կերպը փոխել քան թէ բառերը :

Երեքտասներորդ դարու գրիչ մը (Սմբատ պատմիչ), աշխարհիկ լեզուն իր բնական վիճակին մէջ կը ներկայացնէ մեզ : Իր անուամբ ինչուան առմեզ հասած գրուածոց մէջ հասարակ են այնպիսի բառեր, ոճեր և լեզուի յատկութիւններ, որ հիմա ալ Հայաստանի շատ գաւառալեզուաց զարդն ու գեղեցկութիւնն են :

Քանի մը օրինակներ կրնան հաւատարմացնել մեր խօսքը .

Էր ասկ . — առեալ էր :
 Ի հացմէ . — 'ի նոցանէ :
 Կու գայր, կու գեայր . — գայր, գեայր :
 Ըլարդ . — ուղղորդ :
 Հայնց . — այնպէս :
 Լմընյուցաւք . — կատարեցաք :
 Պուման . — պայման :
 Յուցրեմ . — ցուցանէ, ցուցցէ :

Վեհաճ. — Կայցեն:

Վասն այսոր. — Վասն դորա:

Հերիք եղաւ. — Հերիքացաւ:

Երէ վարսուն տարոյ յինի, — ծառայիւն, —
դնճ, — եկիչ եմ. — և այլն:

* *

Սակայն աւելի աղետալի ժամանակը պահուած էին հայ լեզուին և անոր բանասիրութեանը: Ռուբինեանց վերջին թագաւոր Ղեւոնի վիցերորդի անկումը, թագաւորական գաւազանին անոր տկար ու անօգնական ձեռաց մէջ լախ ջախիլը, թշնամեաց ասպատակութիւնը և բնակաց աստանդական ցրուիլը եւ թէ ազգին կենսական ոգւոյն մահ մը կը սպառնան, նոյն ժողովրդեան սովորական լեզուին ալ լաւագոյն ապագայի մը անկնկալութիւն չեն կրնար տալ: Հայաստանի որդիքը մասամբ ցիրուցան օտար երկիրներ, և բազմազոյնք և՛ նոյն իսկ իրենց հայրենի հողոյն վրայ գերութեան և չլիթայից դատապարտուած, լեզունեանուն վրայ պիտի կրէին իրենց օտարութեան և գերութեան կնիքը. ոչ միայն իրենք պիտի կրէին և արտասուէին, հապա մեզի ալ՝ իրենց հեռաւոր թոռներուն, կրել և արտասուել պիտի տային:

Ո՛րչափ դառն էր իրենց համար թողու հայրենիքը և անոր մէջ գտնուած քաղցր ու սիրալիւր յիշատակներն. թողու և անդարձական հրաժեշտի բարև մը տալով այն երկնամասն տաճարաց, պայծառ արքունեաց, խաղաղ բնակութեանց, և ինչուան՝ անմահութեան յիշատակաւ խառնուած մահուան գերեզմանաց. և սակայն սուր և հուր և բռնութիւն կը հալածէր զիրենք: Ղեւոնի, գետ մը պիտի չլլար զիրենք՝ ի հայրենեաց բաժնողը, այլ ինչուան հեռաւոր անձանօթ երկիրներ. հարկ պիտի ըլլար երթալ խառնուել այնպիսի ազգաց հետ՝ որոնց լեզուն, բարբն ու սովորութիւնները բոլորովին տարբեր էին իրենցմէ:

Ազգային գաղթականութեանց պատ-

մութիւնը հաւաստիք է մեր խօսքին, վերջին գաղթականութիւնը են Հայաստանի ամենէն աւելի մերձաւորը. իսկ առջիններն կը նկատենք՝ հեռացած այնչափ աւելի հեռու՝ արչափ աւելի սոսկալի էր թշնամոյն վախը և դժընդակ անոր բռնութիւնը, հարկ կ'ըլլայ ծովերու ընդարձակութիւնը կտրել անցնիլ, և այն բնութեան դրած դժուարամատոյց պատուարներէն ալ անդին փոխադրել իրենց բնակութիւնը: Եւ կը տեսնենք զանոնք ցրուած ոչ միայն ի Տաւրիա և ի Մուտաւիա և կամ՝ ի Վալաքիա, այլ և ընդ բովանդակ իտալիա, և լեհաստան, և վերջերը մինչև ի սահմանաժայռ Հնդկաց:

Այո՛, աւանդութիւնը և յիշատակաւ ընդ չեն մոռնար յիշատակել թէ որպիսի սրտով և եռանդեամբ կը հեռանար Հայն իր երկրէն. թէ ինչպէս իր սիրելեաց, որդւոյն ու բարեկամաց հետ կ'առնուր նաև իր եկեղեցական սպասներն, իր գրչագիր մատենանքն ու յիշատակարաններն, և հեծութեամբ իր հայրենեացը վերջին բարև տալու առտնն ալ, արտասուօքն կը թանար իր մնայուն յիշատակներն ալ, և կարծես լուռ երգմունք մը կը կնքէր չօտարանալ իր հայրենի աւանդութիւններէն և լեզուէն, որչափ ալ բռնադատուած էր հեռանալ իր հողէն:

Սակայն պիտի կարենանք արդեօք իր խոստմանը վրայ հաստատուն կենալ: Կարելի է գետի մը, որչափ ալ մեծ ըլլայ, դէպ ի ծով թափուիլը տեսնելով, տարակուսիլ անոր խառնուելուն և կտրուելուն վրայ: Նման զիրքի մը մէջ է Հայաստան այն ազգաց նկատմամբ՝ որոնց հետ կը խառնուի: Որչափ ալ առջի բերան հաստատուն մնալ ուղած ըլլայ իր դիտաւորութեանը վրայ, անտառակոյ ժամանակն իր ազգեցութիւնը պիտի ունենար. և նախնեացը ձեռքովն ու սրտով՝ ինչուան հոն բերուած ազգային յիշատակարանք և սէր՝ պիտի սկսէին պակսիլ ու աղօտանալ. ու այլ և այլ կրօնական, քաղաքական և ըն-

տանի յարաբերութիւնը՝ զօրաւորագոյն ձայնով մը պիտի սկսէին խօսիլ և շատերէն լսելի ըլլալ:

Յոգլով ուրիշ յարաբերութիւններն, որ մեր նպատակէն դուրս են, լեզուի զգալի կերպարանափոխութիւնը մեծ ապացոյց մըն է մեր խօսքին ստուգութեան: Ո՛րն էր արդեօք Հին Անեցւոց լեզուն: Անտարակոյս այնպիսի մեծ և ընդարձակ մայրաքաղաքի մը արժանաշատը բարբառ. ուր որ ժողովուած էր արքունիք, ազգին քաղաքական ազնուականութիւնը, եկեղեցական նուիրապետութիւնը, անկարելի էր որ անկէ մերժուած ըլլար լեզուի վայելչութիւնն: Մտնենք անոնց գաղթականութեանց երկիրները, լսենք Տաւրիոյ, Մոլտա-վալաքիոյ և Լեհաստանի ազգայնոց խօսած բարբառը. կարգաւոր անոնց ձեռքով ասկէ իրեք չորս դար առաջ գրուածներ, և պիտի տեսնենք յայտնապէս թէ որչափ ազդեցութիւն ըրած էին վրանին՝ այն ազգաց, որոնց հետ խառնուեցան, լեզուն և մտածութիւններն, և զանոնք բացատրելու եղանակը: Ասիկայ չենթադրելի՝ բնականէ դուրս պահանջութիւն մըն է, և առ որ բաւական չէ միայն ջանքն. այլ հարկ է նաև ուսում և ուսմանց միջոցներ ունենալ:

Ազգերնու քաղաքական իշխանութեան իյնալը, և անոր հետեանք աղէտ, նոր Բաբելոնի աշտարակի մը հին պատմութիւնը մեզի յիշեցնել կուտան: Այն տանն ցրուեցան մեր ազգայինը, և անով եղած լեզուներնու խառնակութիւնը: Այնպէս ետքը հարկ է որ երկուքի բաժնենք մեր ազգը. մէյ մը անոնք որ իրենց բնիկ երկրին մէջն են, և մէյմըն ալ անկէ դուրս եղողները: Նոյն բաժանումը հարկ է որ ընենք նաև լեզուին վրայ. հայրենեաց մէջ, և անկէ դուրս, և քիչ մը ետքը՝ ուրիշ երրորդ օտարութիւն մը, հայրենիքէն ալ այնչափ հեռու գաղթականութեամբ կեցող ազգ մը, Շահաբասեանց և Թիմուրեանց սրովը ոչ եթէ կամաւոր՝ այլ

բռնի տարուած և ձգուած գաղթակաւնութիւն մը:

Այս բաժանումը՝ իր մէջը կ'ամփոփէ նաև լեզուի բաժանումը մը:

Հայաստանի մէջ աւելի հին լեզուի մօտ է այսօրուան խօսուածին կապիւթիւնը. բառերը ընտրելագոյն, բացատրութիւնք աւելի ազգային: Եթէ ունի իր մէջը բրտածայնութիւն մըն ալ, անիկայ հնչման արգիւնք է, որով լեզուի մը արտաքին գեղեցկութիւնը կըրնայ կերպարանափոխ ըլլալ, այլ հոգի և կազմութիւնը մի և նոյն մընալով:

Հայրենեաց երկրէն դուրս, որչափ աւելի հեռանայ լեզուն իր բարգաւաճանաց կեդրոնէն, այնչափ աւելի կերպարանափոխ կ'ըլլայ: Նորանոր եկամուտ բառեր, բացատրութեանց ոչ ազգային կերպեր, և վրան նիւթական կամ բարդական ազդեցութիւն ունեցող ազգին ուժոյն, կամայք և բազմութեանը համաձայն այլալիւթիւններ կը կրէ նաև կազմութեանը և ոգւոյն մէջ. և որչափ շատ ըլլայ օտար տարրը, կամ որչափ նուազ ազգայինը, անոր համեմատ կ'ըլլայ նաև լեզուին կրած ազդեցութիւնը: Ասով ընտրելագոյն կամ աւելի հարազատ կ'ըլլան ռուսիաբնակ Հայոց, հին ու նոր Զուղայի բարբառներն, և նուազագոյն ազգային յատկութիւններ կ'ամփոփեն Լեհաստանի կամ Մաճառաց, կամ նոյն իսկ փոքուն Ասիոյ շատ տեղերուն, և մանաւանդ Տաճկաստանի մէջ բնակող ազգայնոց լեզուներն: Այս վերջինս, մանաւանդ մայրաքաղաքին ու չրջակայից մէջ խօսուածը, կրնանք ըսել թէ ամենէն աւելի մաքրուածն է եկամուտ նորութիւններէ, մանաւանդ երեսուն վերջի տարիներու մէջ ստացած գրաւոր նախապատուութեամբ. բայց ոչ իր գրականական լեզու ըլլալը, և ոչ ալ յատկութիւնը յօտար բառից՝ կրնան զանիկայ հաւասարեցընել ուրիշ ազգային դաւառալեզուաց, մինչդեռ զուրկ է անոնց քով գտնուած նախնական կազմակերպութենէն և ի հոգւոյ:

* *

Ասիկայ է մեր նոր կամ աշխարհիկ լեզուին համառօտ պատմութիւնը :

Թէպէտ ե յատուկ ազգային ճոխութիւն մը, ե կամ անոր նուագութեանն արդիւնք ուզենայ մէկը սեպել, իր այս օրուան ընդունելի ե օգտակար դիրքովը, մեր մտադրութեանն արժանաւոր է : Անանկ որ նոր լեզուին՝ ազգային կրթութեան արդէն մատուցած կամ ասկէ ետքը մատուցանելի կարևոր ծառայութիւնը ժխտելը, ե հին լեզուին

✓ գառնալ կամ ազգը դարձնել ուզելը, նոր լեզուները խափանելու համար, ընդունայն ու փնասակար ջանք մը պէտք է սեպուի :

Բայց աշխարհիկ գաւառալեզուաց այս անհրաժեշտ դիրքին մէջ արդեօք արժան է զոհել զբարար լեզուն : —

Այսպիսի առաջարկութեան կամ վտանգի մը առջև, — Թէպէտե հեռաւոր ըլլայ, — ամեն ճամբարիտ հայ կը պարտաւորի իր ձայնն ու բողբոջ բարձրացնել, քանի որ համազուած ենք թէ նախնեաց ու մեր մէջ եղած միաւորութեան այդպիսի գեղեցիկ կամուրջ մը խորակողը; հին ու նոր սերունդը իրարմէ զատել ուզողը, թշնամեաց աւարառու ե աւերիչ սուրբերէն աւելի փնասակար է հայրենեաց : Բայց օրով հետե աշխարհիկ լեզուաց կարօտութիւնն ալ անհրաժեշտ է, արժան է հաւասարապէս ջանալ մշակել թէ հին ե թէ նոր լեզունիս, ե ոչ իսկ ուղեւոր մտքէ անցընել մէկը մէկալին զոհելու անտեղի ե փնասակար խորհուրդն ու ջանքը : Իմանաւոր որ նոյն իսկ վերջի տարիներու փորձն ալ կը ցուցնէ, թէ նոր լեզուաց մշակութեամբն հինն ալ կրնայ ծաղկիլ ու բարգաւաճիլ : Բայց ինչպէս անհանգուրժելի են հին լեզուով եղած աղաւաղ գրութիւններ, ասանկ ալ փափաքելի է որ նոր լեզուին միջնորդութեամբ՝ գրութիւնը հասարակաց օրինաւոր ստացուածք մը դառնալէն ետքը՝ այնչափ շուսաստանայ այն

նոր լեզուն, որուն օրէ օր աւելի կարգաւորուելուն կարօտութիւնը կը ըզգանք, քան թէ նոյն հաստատուն կարգին մէջ դեռ չմտած՝ մէկէն 'ի մէկ խանգարուելուն :

Այս նպատակաւ վերջին տարիներու մէջ մասնաւոր ջանք մը կը տեսնենք՝ քերականական կանոններու մէջ ամփոփել ե սահմանել այդ նոր լեզուն :

* *

Բայց որ լեզուին վրայ պէտք է հանդի՝ քննադատ բանասիրաց նախամեծար ընտրութիւնը : որպէս զի մշակելով զայն, կարող ըլլան ազգին լրութեանը առաջարկել ընդունելութիւնը : Խուժան մը աշխարհիկ կամ գաւառական լեզուաց կ'ելլեն մեր առջիւր. ե որոնք իրարմէ այնչափ կը հեռանան, որ ինչուան մէկ մէկու անիմանալի ըլլալու դիրքի մէջ կը գտնուին :

Ասոր դարմանը պէտք էր որ ընէր անկողմնասէր, իմաստուն ե ողջախոհ բանագատութիւնը :

Երկու հարկը տարիէ 'ի վեր՝ այս մտածութիւնն ու ջանքն ունեցող ազգասէր ու խոհական մտքեր երեցեր են : Գուշակելով, մանաւանդ թէ տեսնելով որ աշխարհիկ լեզուն նաեւ մեր մէջն / պիտի դրաւէ այն անհակառակելի դիրքն, ինչ որ ուրիշ եւրոպական ազգաց ե մատենագրութեանց մէջ, ջանացեր են քերականական կանոնի մը տակ ձգել զայն :

Այսպիսի ձեռնարկութեան մը ոչ լոկ մտածութիւնը, այլ նաեւ դործագրութիւնը Մխիթարայ Աբբայի կը պատկանի :

Արդէն սովորական աշխարհիկ լեզուն՝ տպագրութեամբ, որչափ որ մեզի ծանօթ է, առաջին անգամ վերեն տիկ քաղաքին մէջ կը հանդիսանայ, յամի 1885-87, Գուշակարի որդի Նահապետի Յուդայեցւոյ՝ յատուկ դործարանի մը մէջ ե իրեն դրամական նպաստիք, ե Յովհաննու Հոլովի աշխատասիրութեամբ : Այս գիրքը որ Պարզաւ

սիրութեան և ուսմանց եռանդ մը սկըսեր էր բորբոքել յազգին: Օրագրաց և լրագրաց հրատարակութեան և յառաջողիմութեան սկզբնաւորութիւնը այն ատենին կը պատկանի: Ասոնք գեղեցիկ ու նուիրական պարտք մը առած վրանին, իբրու բերան և թարգմանք ազգին լրութեան փափաքանացը, սկսան պահանջել որ աշխարհիկ լեզունիս սըրբութի մաքրուի եկամուտ նորութիւննեւրէ, և ըլլայ զօրաւոր գործի մը ազգային բարգաւաճանաց և յառաջադիմութեան: Իրենք էին ոչ միայն յորդորողք ու քաշալերք, այլ նաև առաջին ընտիր օրինակները տուողներ իրենց յօգուածներով: Եռանդուն ու հանճարեղ գրիչք՝ ինչուան ազգային գեղեցիկ քերթուածներ ալ հրատարակեցին՝ աշխարհիկ մաքրուի լեզուով:

Այսպիսի համածաւալ փութոյ մը և ջանքի առեւ՝ աշխարհիկ լեզուն կանոնաւորուելուն արդէն յուշուած ու վիճուած խնդիրը՝ մեծ կարեւորութիւն մը առաւ: Այն ատեններն (1853) հրատարակուած է Ողջախօսութիւն արդիի հայ լեզուի՝ կոչուած՝ հայերէն աշխարհիկ կամ խօսուած լեզուի քերականութիւն մը: Քանի մը բանիբուն և ազգասէր անձանց համամիտ խորհրդակցութեանն ու ջանից արդիւնք է այս երկասիրութիւնը:

Տեսները գրքին սկիզբը գրուած յառաջաբանին քանի մը տողերը:

« Մեր ազգն ալ, կ'ըսէ, շատուց 'ի վեր իր հին լեզուն՝ ան վսեմ գրաբառը կորուսած, կը զգար իր կրթութեանը համար ընդհանուրին հասկընալի ազգային լեզուի մը կարօտութիւնը: Աս լեզուն կար, բայց այնչափ խեղճ վիճակի մէջ էր, որ ոչ ոք կը համարձակէր լեզու ըսելու անոր: Սակայն տաս տասնհինկ տարիէ 'ի վեր, ուսմանական անձէր՝ մասնաւոր ու պարբերական գրվածնէրով զանի շատ չտակեցին չրակերտեցին. և ազգն իր հին կորուսած լեզուն տեղ ունէ ասօր, թէ ոչ կատարեալ, գէթ

բաւական գործածէր արդի լեզու մը ազգային... Աս արդի լեզուն կանոնաւորէլու, և միանգամայն կատարէլութեան չաղին մէջ քայլ մ'առաջ մղէլու մըտքով է: այսինքն՝ անոր աւելի պարզութիւն, ճշտութիւն, անուշութիւն, ուղղագրութիւնը դիւրութիւն, և բառերուն համառօտութիւն տալու մըտքով է, որ ձեռք զարկինք՝ ուսմանական անձերու խորհրդակցութիւնամբ, ուղղախօսութիւն մը յօրինելու նոյն լեզուն: Այս աշխատութիւնն ուշադրութիւնամբ աչքէ անցնօյր կը տեսնէ, որ սովորութեան դրած կանոններուն հետեւած էր ամէն ուր որ բանաւոր պատճառն ուրիշ կերպ մը չ'է ցուցած. միայն զգուշութիւնամբ ու հասուն դատմամբ, անոնցմէ ինչ ինչ ամփոփած ու միաձուլութեան տակ ձգած էր: Մեր աշխատութեան ընթացքին մէջ արդի լեզուն գրաբանին ըստ կարի մօտեցընելու նպատակն ալ երբեք տպէրնէն չըձեռացնէլով... Գլխաւոր բան մը աս ուղղախօսութեան մէջ ան է, որ հոլովումը մէկի վերածած էր. որով ամէն բառ ընդհանրապէս միօրինակ կրնան հօլովվիլ նոյն վերջաւորութիւնամբ. բաց քանի մը բառէր, որոնց արտուղութիւնն անկարելի երեցած է մէզի կանոնաւորել »:

Այս հատուածը՝ յօրինողաց ոչ լոկ փափաքը, այլ նաև գործադրութեան առաջարկութեան կերպը կը ցուցընէ. և զոր ընդունելի և հաճոյական ընելու դիտմամբ՝ նոյն լեզուով և ոճով շարադրուած մատենիկ մը, Տարեցոյց անուշով, հրատարակեցին:

Աշխարհիկ լեզուն կանոնաւոր բարեկարգութեան փափաքն ընդհանուր էր, ինչպէս ըսինք, բոլոր ազգին մէջ. բայց եղած առաջարկութիւնն և տրուած օրինակը հաճոյ չեղաւ: Ուսումնական ժողովոյ մը յանձնուեցաւ անոր քննութիւնը. և ազգային ձեռնհաս իշխանութիւնն՝ մասնաւոր ազգարար գրութեամբ մերժեց զայն:

Պատճառն ալ յայտնի էր:

Փոխանակ ազգին փափաքանայն հա-

1 Պոլս, Միհհէնիսեան տպագրութիւն:

մաձայն՝ աշխարհիկ լեզուի մը կանոնադրութեան, առաջարկուած գրուածներով կարծես թէ ռամկական բարբառոյ աղաւաղութիւն մը յարգուեր, և կանոնի վրայ ուղուեր էր աւնուիլ. մանաւանդ ուղղագրութեան նկատմամբ: Բառերու և բացատրութեանց ընտրութեանն ու ճշգրտութեան մէջ ալ շատ փափաքելի բարուորումներ կը պակսէին:

Տասնութէկ տարուան լուսթենէ մը ետքը՝ ուրիշ համանպատակ երկասիրութիւն մ'ալ երեցաւ, և էր. Հայերէն քերականութիւնն աշխարհաբար լեզուի նախակրթական դպրոցաց համար¹ կոչուածը: Աշխատասիրողն Մ. Տ. Քիրէճճեան՝ գրուածքին սկիզբը դրած համառօտ յառաջարանին մէջ, առանց նախընթաց ու ազգին անընդունելի գրուածին խօսքն ընելու, կը յիշեցնէ՝ այսպիսի քերականութեան մը կարօտութիւնը, և իր փափաքը այնպիսի պակաս մը լեցնելու:

« Սակայն այսպիսի լեզուի մը, կ'ըսէ, որ տակաւին ուղղեալ, կարգաւորեալ և հաստատ հիման վրայ չէ կցրուցուի ընդհանրապէս, անոր կատարեալ քերականութիւն յորինելու 'ի հարկէ ոչ կ'վրտահի, անկատար բանի մ'ալ ձեռք զարնելու ոչ ոք կ'խրախուսի. և թերեւս այս պատճառաւ ազգիս քերթողներն ժամանակ չտուին մինչև հիմա այսպիսի աշխատասիրութեան: Բայց մեք կէս մը մեր դպրոցներուն թախանձաբէն ստիպեալ, և կէս մ'ալ սիրելի ազգիս դեռահասակ դասուն ըստ կարի վայելուչ դպրութեան առաջնորդելու փափաքելով... ձեռնամուխ եղանք այս քերականութիւնն պատրաստելու. և միանգամայն մեր ազգային յարգոյ քերթողներուն դիտողութեանն յանձնելով »:

Արդէն իրմէ առաջ ամբերկացին Ռիկս տեղեակ հայերէն արդի լեզուի, համառօտ քերականութիւն մը յորինել էր աշխարհաբարի՝ անգղիարէն

բացատրութեամբ, և որուն հետևող եղած է Քիրէճճեան, և կամ ինչպէս ինքն կ'ըսէ, անոր « քերթողական արուեստին քաջահմուտ տեսութենէն օգտուած »: Բայց փափաքելով կարելի եղածին չափ գրաբարի քերականական կանոնաց համաձայն՝ աշխարհաբարի ուսումն աւանդել ու դիւրել, հին լեզուին համար յորինուած ու ազգին ընդունելի քերականական գրուածոց դասակարգութեան, բռնած ուղղութեան և աւանդուած կանոններու նմանողութեան մեծ և գովելի ջանք մը կը տեսնուի:

Այսպիսի նպատակաւ ու դիտմամբ յորինուած երկասիրութիւն մը՝ իր մէկ քանի թերութիւններովն ալ, չէր կրնար ազգին համակրութեանն արժանի չլրլալ:

Բայց հայ աշխարհիկ լեզուի՝ մեծագոյն ծառայութիւն ընող հմուական երկասիրութիւն մը դեռ փափաքելի էր բանասիրաց: Այս կարևոր պէտքն լեցնողը՝ Այտրեան Հ. Արսէն վարդապետի հմուտ գրին եղաւ, քննական քերականութիւնն արդի հայ լեզուի կոչուած գրքովը¹: Բազմալեզու և բազմագէտ հեղինակին՝ արժանապէս պատիւ ընող այս աշխատասիրութիւնը՝ տպագրութեամբ հրատարակուեցաւ 'ի 1866: Աշխարհիկ լեզուին անցեալն ու ներկայն՝ հմուտ ու կարգաբան ոճով ջննութեան առնուած է՝ ընդարձակ ներածութեամբ մը. յորում շատ անյուծանելի կարծուած խնդիրներ՝ իրենց լուծումը գտած են, և միջին կամ անորոշ համարուածներ՝ լուսաւորուած: Իսկ արդի լեզուին համար սահմանած քերականական կանոններն, հորովմունք և լծորդութիւնք որչափ ալ մասնաւոր ուղղութիւն մը ունին, այլ միշտ հին լեզուին մետեցընելու ջանքով մը:

¹ Պրիս, Յ. Փափազեան տպագրութիւն:

¹ Վիլնիս, Միթարեան տպարան:

* *

Հայերէն աշխարհիկ լեզուն իր քե-
րականական ուղղութիւնն ունենալէն
ետքն ալ, վրան յուղուած խնդիրներն
այլ աւելի սաստկացան բանասիրաց
մէջ :

Ոմանք՝ չափէն աւելի եռանդուն ջա-
տագովք և պաշտպանք նոր լեզուին, ին-
չուան հինը աւելորդ սեպեցին, ու ման-
կութեան վարժարաններէն ալ դուրս
ձգելու մտածութիւնն ու փափաքն ու-
նեցան. և տեղ տեղ ալ ՚ի գործ գրին :

Այսպիսիք չէին կրնար իրենց հա-
կառակամարտ ոսոխքը չունենալ՝ զրա-
կան ասպարիզին մէջ :

Այս տողերը գրելու ատեննիս ալ՝
դեռ կը յուզուին հին ու նոր լեզուներ-
նուս վրայ եղած խնդիրներն :

Սակայն նշանակութեան արժանի են՝
լուրջ հրապարակագրի մը այս նկատ-
մամբ ըրած խորհրդածութիւններն, և
որոնց վրայ կը հրաւիրենք ազգայնոց
մտադրութիւնն :

« Աշխարհաբար լեզուի գրականու-
թիւնն ուղղելու, մշակելու և բարուրե-
լու խնդրոյն, մեր սկզբունքն այս է :
Այն կէտերուն մէջ, ուր աշխարհաբարը
գրաբարին համաձայն է, փոփոխու-
թիւն բնաւ պէտք չէ մտցընել. իսկ ուր
թիւն խոտորում մը կայ, ուղղել և
գրաբարին համաձայնեցընել. ապա թէ
ոչ, աշխարհաբարը գրաբարէն ևս քան
դեռ հեռանալով, մեր նախնեաց գործ-
ածած բուն ազգային լեզուն բոլորու-

մին անհասկանալի կ'ըլլայ և մեռելու-
թեան կը դատապարտուի. աշխարհա-
բարն ալ իւր հիմն և ուղղութիւնը կո-
րուսանելով, անիշխանութեան կը մատ-
նուի... և հետևաբար որչափ գրիչ՝
այնչափ տեսակ աշխարհաբար լեզու
կ'ունենանք իրարմէ տարբեր, և մեծ
մասամբ իրարու հակառակ : ...

« Գրաբարը գործածական լեզու ը-
նել ուզող կամ երազողներէն չենք...
բայց աշխարհաբար լեզունիս՝ գրաբա-
րէն աւելի ևս հեռացընելու գաղափա-
րին կամ դրութեան ալ կուսակից չենք :
Կ'ուզենք որ մեր աշխարհիկ լեզուն՝ իւր
արմատին հետ առնչութիւնը պահե-
լով, և անոր օգնութեամբ ինքիյնք օր-
քան զօր կատարելագործելով, մեր
նախնեաց բարբառը բոլորովին չօտա-
րանայ և անհասկանալի չըլլայ մեր
սերնդոց... Եւրոպական մշակեալ լե-
զուաց՝ գեղեցիկ ձևերն ու ոճերը մեր
աշխարհաբար լեզուին մէջ մտցընելու
և զայն ճոխացընելու կամ վայելացը-
նելու գրութեան ալ դէմ չենք »¹ :

Փափաքելի է՝ որ այս ու ասոնց նման
խոհական անդրադարձութիւններ՝ ա-
ռաջնորդ ըլլան ազգին, աշխարհիկ լե-
զուաց կարևոր ու կենսական խնդրոյն
մէջ : Գործադրելու ջանքն ալ դպրոցաց
ու դաստիարակաց խնամատ փութոյն
արդիւնք և արգասիք պէտք է ըլլայ² :

1 Մատն. լրագիր. Թիւ 2131 :

2 Մանուկներ. — Հրատարակուելու վրայ
եղող Հայտնի Նոր Մարտագրութեան պատմու-
թեանէն զազուած :